

XV ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində frazeologiyanın leksik-semantik, həm də qrammatik istiqamətdə səciyyəvi xüsusiyyətlərini təhlil edərkən həmin dövr yazılı abidələrin dilindəki fərdi dil üslubundan irəli gələn bir sıra əlamətlərlə rastlaşırıq. Məsələn burasındadır ki, həmin yazılı abidələrin dilində “*frazeoloji vahidlər sisteminə ümumxalq dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu məhvərində nitq və təfəkkür vərdisləri, sınaqları nəticəsində formalaşan ən normal; nümunəvi təbəqə kimi*” [3, s. 99-100] baxılmış, ədiblərin frazemlərdən istifadə məqsədi məhz bu qənaət üzərində müəyyənlanmış, onlardan istifadə imkanları genişləndirmişdir. Fikrimizi daha dəqiq aydınlaşdırmaq üçün XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində frazeoloji vahidlərin eyni məqsədə xidmət edən cəhətləri üzərində təhlillər aparaq:

1. Yazılı abidələrin dilində fraqmental olaraq “hazır formada” ədəbi dilə gətirilən frazemlərin şəkil və məzmun sabitliyi qorunaraq, yazılı ədəbi dili canlı xalq danışığı dilinin maddi-mənəvi kaloritinə uyğunlaşdırmaq cəhdi kimi səciyyə daşıyır. Məsələn; Kimin yolunda *belüm bağlasam* bərk [XF, s. 179], Əlündən *canə gəldüm*, dad əlündən! [XF, s. 183], *Tükənməz dərd* imiş bildüm dəvayi-eşq için bana [SİG, s. 332], Təriqi-eşqə girənlər *keçüb başdan, qədəm qoy* der, Nədir *başdan keçən* desün səlayi-eşq için bana [SİG, s. 332], *Alalı könlümü* verməz bir pəripeykər, nedim? Çün könlü nisbət dilər kim, *canımı* daxi *ala* [SİG, s. 328], Nə qəm gər atəşi-dildin *qara bağrım kəbab olsa* [KTD, s. 40], *Qaşın çatub* məndən ötər qılmaz mana pərvanədir [ƏH, s. 303], *Yandı bağrım* xanü vəslindən bu könlüm qisməti [ƏH, s. 328], *Açdı nabati-ləb* dedi kim, *datlu canındır* sənin [ƏH, s. 348], *Başımın üstündə qurban olduğum* [ƏH, s. 337], Göz altında nədən *məskən tutubdur?* [ŞGR, s. 190], Ki, *təmyiz eyləyə qaradan ağı* [ŞGR, 230], *Qapudan təsra uzatma ayağın* [ŞGR, s. 183] və s.

Tədqiqat zamanı bəzən misralarda iki-üç idiomun bir yerdə yanaşı işləndiyini, misranın tamamilə idiomlardan təşkil olunduğunu görürük. Bu da onunla bağlıdır ki, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində bədii-fəlsəfi fikrin formalaşmasında əsas rol oynayan idiomlar sanki şairlərin dilinin zənginliyindən irəli gələrək hər hansı bir məfhumun, bütöv bir fikrin ifadə edilməsində canlı xalq dilinin hikmətdolu söz ehtiyatının “*səfərbər kütləsi*” [3, s. 100] təsirini bağışlayır. Yazılı abidələrin dilində müstəqim məzmunlu söz və söz birləşmələri ilə yanaşı, bu vahidlərin də analitik fəaliyyətinin aktivliyi də müşahidə edilir. Məsələn; *Şəm tək yanıb könlün odlar ağzından düşər* [ƏH, s. 317], *Öz sözümdən dönməzəm* tanı bilür gər *getsə baş* [ƏH, s. 319], *Könlü yüzünü can gözüylə gözlə* [ŞGR, s. 169], *Qapudan təsra uzatma ayağın* [ŞGR, s. 183], *Yürəgin qəm odilə dağlamışsın* [ŞGR, s. 183], Söz açalımü sözə başlayalım [ŞGR, s. 265], *Başdan ayağə yandım, qalmaqda cəy-dagın* [DÖR, s. 379], *Açdı bizim könlümüzün pasını* [DÖR, s. 270], Kim *səni döndərdi məndin*, *Tanrıdan dönmüş* rəqib [KTD, s. 68b], *Alıb könlümü qanım tökdü* ləlin [ƏH, s. 312], *Düşmə zəmnə fikrinin dər-di-səri xəyalinə* [CH, s. 87], *Dögərəm daş ilə köksümcə könlünü itürüb* [K, s. 131] və s.

2. Bəzən frazemlərin xalq dilindən gələn sabitliyi pozulur, ədiblər tərəfindən onlar bədii təfəkkür məhsulu kimi yenidən yaradılır, təzələnərək tərəvətləndirilir. Belə ki, yazılı abidələrin dilində frazemlərin donuq, cansız, qəlbləşmiş sxem kimi istifadəsi yanlış hesab edilir və ədəbi-bədii yazı dilində onların tərkib hissələrini hərəkətsiz saxlamağı xalq dilinin enerjisindən sui-istifadə kimi nəzərə alınır. Frazemlərin müstəqim mənalı söz və ifadələrlə həm məntiqi, həm də qrammatik cəhətdən üzvi surətdə əlaqələndirmək lazımdır və bu səbəbdən də abidələrin dilində onların tərkib hissələrinin bir-birindən uzaqlaşaraq yerdəyişməsinə, tez-tez söz əlavəsinə, hətta, şəxsə, mənsubiyyətə görə dəyişmələrinə təsadüf olunur. XV əsr ədəbi dilində leksik-semantik və qrammatik xarakterinə görə belə idiomların əksəriyyəti müasir dilimizdə uyusma və birləşmə idiomları kimi göstərilir. Məsələn; *Canım yanıb döndü tağə, tən kül olub sovrulmağə, Dönə yerim vardan yoğə*, bilsəm nədəndir, bilməzəm!? [SİG, s. 736], *Eşq özünü tutdurur, darə çəküb asdırır, Əli ayax kəsdürür*, anə degüz neylədim [SİG, s. 767], *Ağzıma iman qoyub* bir novcəvanımdır həvəs [KTD, s. 74a], *Ölümün, der, əlimdə olacaxdır* [ƏH, s. 310], *Çıxan başına sövdadan ələ girməz xəyal eylər* [SİG, s. 384], *Kəlamın sirrinə gir*, kamil olgil [ŞGR, s. 229], Könlü qulağını qursan bu səsdə [ŞGR, s. 233] və s.

Göstərdiyimiz nümunələrdəki frazemlər dilin inkişaf dövrünün XV əsrə qədərki leksik-semantik və qrammatik xarakterini təsəvvüdə canlandırır, həm də dil və ƏHi kimi sərbəstliyini tamamilə itirmədiyini göstərir. Belə ki, “*dönə yerim vardan yoğə*” ifadəsi “*vardan yox olmaq*”; “*canım yanıb döndü tağə*” ifadəsi “*canına od qoymaq*”, “*ürəyinə dağ çəkmək*”; “*tən kül olub sovrulmağə*” ifadəsi “*yanıb kül olmaq*”, “*ağzıma iman qoyub*” ifadəsi “*dinə-imana gəlmək*”; “*yüzümə göz qanidən güllər düşüb*” ifadəsi “*yanağından qan dammaq*”, “*üzündə güllər açmaq*”; “*ölümün əlimdə olacaxdır*” ifadəsi “*əlimdən xata çıxacaq*”, “*əli qana batmaq*” kimi idiom modelləri əsasında formalaşdığını, törədiyini görürük.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XV əsr ədəbi dilində işlədilən bir çox metoforik ifadələr (ibarələr) həm bədii-estetik qidasını, həm də leksik-semantikasını frazeologiyadan almış və bu ifadələrin köməyi ilə misralar arasında nisbətən məntiqi assosiasiya yaranmışdır. Məsələn; *Düşürüb dağlara eşqün aşınalərdən bəni, Dəli kimi xəlf ilə biganə qıldı* aqibət [SİG, s. 352]. Beytdə “*eşqin məni... dağlara düşürmüş*” poetik ifadəsi obrazlı predikativ ifadəsindən daha çox oxucunu “*xalq arasında dəli*”yə bənzədilən aşiqin aqibəti düşündürür. Çünki oxucu təşbeh, istiarə olan yerdə dərhal oxşar əlamətlər axtarır. Yaxud, *Dolub şövqü-rüxündən günəş, ey yüzi çıraq, Yazıya düşdi yenə baş açuban yalın ayaq* [ƏH, s. 321] beytində oxucu “ay

²⁰ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dili tarixi şöbəsinin apancı elmi işçisi, dosent, aynurfamilgizi@gmail.com

üzlünün” həvəsindən günəş kimi “dol”duğu mənzərəni görsə də, ancaq ona yenə ikinci misradakı “ayaqyalın, başıaçıq çöllərə düşən” aşiqin vəziyyəti təsir edir. Hər iki nümunənin birinci beytindəki məntiqi bütövlüyünün davamı növbəti misralarda xalq dilindən qaynaqlanan bu ifadələrlə öz həqiqi ifadəsini tapır. Bizcə, belə bir poetik obrazın yaradılması xalq dilindəki “dəli-divanə olmaq”, “çöllərə düşmək”, “ayaqyalın, başıaçıq qaçmaq”, “dəli kimi dağlara çıxmaq”, “dağlara səs salmaq” və s. silsilə frazeolərin poetik impovizasiyası nəticəsində əmələ gəlmişdir.

3. Frazeoloji vahidlər, xüsusən də idiomlar XV əsr ədəbi dili üçün bədiiliklə verilən obrazlılıq mənbəyi, emosionallıq və ekspresivlik ölçüsü (etalon) olmaqla yanaşı, həm də dildə sabitləşmiş düzgün norma göstəricisidir, nümunəsidir. Bu məsələlər üzərində fikrimizi ümumi və qısa formada izah edək.

a) Bütün dövrlərdə olduğu kimi, XV əsr ədəbi dilinin ağırlığını çiynlərində daşıyan ədiblər öz fərdi üslublarını, şeir dillərini ruhən, həm də poetik ifadə tərzinə görə xalq dilinin daşlaşmış, köhnəlməyən incilərlə - frazeolərlə zənginləşdirərək, bənzətmənin təsirinin daha da güclənməsinə nail olmuşlar. Belə ki, abidələrin dilində bəzi saylar (az, çox, bir, yüz, min, yüküş/öküş), ədatlar, modal sözlər, əvəzliliklər (əsasən qeyri-müəyyənlik və topluluq bildirən), ümumi şəxslı cümlələrlə zənginlik müşahidə edilir. Məsələn, bəzi say sözlərinin üslubi funksiyasına görə “xalq mübaligəsi”nin elementinə çevrilməsi: *Bir nəfəsdə yüz bəlasın çəkmədən eşqün, nedim? Çün usanmaz könüm ondan çəkübən yüz bin bəla* [SİG, 328], *Həmişə düşmənin ömrü kəm olsun, Yüz göz görməstün hərgiz cəhəndə* [XF, 244], *Dutulma yüngüş, gönçə sifət gül kimi açıl* [ƏH, 327], *Bu yana, o yana ögüş əkildik* [ŞGR, 262], *Kişvəri tək olsa yüz aşiq, nə dərdi bar anın, Şəm üçün can versə min pərvanə* ni pərvası var [KTD, 23] və s. nümunələrdən göründüyü kimi yazılı abidələrin dilində *az, çox, köp, bir, yüz, min* abidələrin dilində dəfələrlə işlənsə də, çox az hallarda konkret miqdar bildirir. Əsasən, məzmunca qeyri-müəyyən çoxluq və azlığı ifadə edərək beytlərin əksəriyyətində predikativ formalı frazeolər kimi dərkinə gətirib çıxarır.

XV əsr ədəbi-bədii dilimizdə nidaların köməyi ilə müxtəlif məqamlarda hiss-həyəcanı, emosionanı əks etdirən frazeoloji vahidlərə də geniş təsadüf olunur. Dilçilik ədəbiyyatında “frazeoloji nidalar” [2, s. 17] adı altında arşdırmaya cəlb edilən bu ifadələr dövrün ədəbi dilinə nüfuz edir və xəlqiliyin aparıcılığına təkan verən ifadələrə çevrilirdi. *“Belə ifadələrdə dəyişməyən əlamət ondan ibarətdir ki, bunlar əsrlərin dərinliklərindən gələrək, qrammatik – struktur dəyişməzliyini bu günə qədər mühafizə edə bilmişdir. Yüzlilliklər arxasından gələn bu ifadələrin qrammatik quruluşu, yəni onların əsasən felin arzu, əmr formasında, nida cümlələri şəklində sabitləşməsi sübut edir ki, bunlar əsrlərlə xalqın şifahi dilində bu formada işlənmiş, belə yaranmış, belə sabitləşmiş və bu gün artıq şablonlaşmış, standart qəliblərə çevrilmişdir”* [6, s.122]. Canlı xalq dilinin ruhunu özündə ehtiva edən, daşlaşmış bu frazeoloji nidalar, əsasən, bütün dövrlərdə sabitliyini qoruyur, alqış və qarğış semantikasından çıxış edərək XV əsr mənbələrinin dilinə də poetik müdaxilə edir. Məsələn;

Alqışlar. Murad bu sənin ola birin-bin [DÖR, s. 200], *Gər Tanrı qoysa, ölməz isəm, görsədim sana* [ƏH, s. 276], *Xansı yaydan güc görər, ya Rəb ki, mən qurban ana* [ƏH, s. 277], *Öldür mənə-sərgəştəyi, ey mən sana qurban* [ƏH, s. 356], *Həqqi bilən xanda varsa, Həqdən ayrı olmaya* [ƏH, s. 363], *Səndən irəğ sorma nələr gəldi başıma* [ƏH, s. 366], *Rəhmətdən irəğ istər...Yüz şükür, könül şol kərəmi lütfi-kərimə* [ƏH, s. 379], *Gözlərin dövrində, yarəb kim, zəvali bulmasın* [K, s. 5], *İrəx yüziündən, ey ayinərüxsar* [K, s. 31] və s.

Qarğışlar. Dağlənüb canun kimi bağrın kəbab olsun, rəqib [g, s. 350] *Düşsün görüm o hala yaman istəyən sana* [ƏH, s. 280], *Çox başımızı ağrıtmə bizə baş gərəkdir* [ƏH, s. 291], *Ey məkr iyəsi, kimsə sənə duymaz alını* [ƏH, s. 385], *Əgər can verməsəm, cana, mana can bolmasın yarəb* [K, s. 7], *Gözüm çıqsın əgər təqsir qılsam* [K, s. 52], *Çü bu təklifdən aciz qalasın, Anadək ki, ölməgə gələsin* [ŞGR, 260], *Vücutün külli kül olsun, çürisin* [ŞGR, s. 262], *Yarəb ki, uçursun tanrı anı minarədən* [K, s. 70], *Ağzı sınısın, yarəb, anı kim demiş* [XYZ, s. 56], *Həmişə düşmənin ömrü kəm olsun* [XF, s. 244], *Yazıqlar sanə, ey biçarə aşiq* [XF, s. 211], və s. Göründüyü kimi, emosionallıq yaradan poetik qəliblər, andlar, xoşniyyətli arzular, alqışlar, qarğışlar formaca bəzi fərqlilikləri ilə diqqəti cəlb etsələr də, məzmun etibarilə sabitliyini qorumuşlar.

Bədii üslubun poetik gücünü artıran və ədəbi dilin tarixi inKaf dövründə fəallıq göstərən atalar sözü, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər xalq dilindən süzülərək ədəbi dilin frazeoloji qatını daha da zənginləşdirmişdir. *“Frazeologiya təkcə idiomlarla məhdudlaşmayıb, həm də atalar sözü və zərb-məsəlləri də öz sistemində birləşdirə bilir. Atalar sözü və zərb-məsəllər frazeologiyanın sistemində xüsusi bir lay təşkil edib bitmiş fikri ifadə edən cümlə şəkilli ifadələrdir”* [4, s.79].

XV əsr ədəbi dilini səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri də ümumxalq danışiq dilində formalaşmış əxlaqi-didaktik motivlərin şərhinə üstünlük verilməsi, atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli-nəsihətamiz aforizmlərdəndən geniş istifadə edilməsidir. Bu meyl *“dövrün ədəbi dilinə məzmun əlvanlığı verir, mənsub olduğu xalqın müdrikliyini, onun ümumiləşdirmə qabiliyyətinin zənginliyini nümayiş etdirir”* [7, s. 143]. Bəzən üslubi məqamlardan asılı olaraq şairlər bu vəƏHLərlə məharətlə istifadə edərək dillərini daha təsirli, incə və dərin mənalı etmişlər. Nəticədə, *“onların yaradıcılıqla transformasiyası bu frazeoloji vahidlərin təsir qüvvəsini daha da gücləndirir və onlara bir qədər yenilik verir”* [10, s. 70], eyni zamanda, yazılı ədəbi dildə milli leksik vahidlərin intensivliyinin artmasına, ədəbi dilin zənginləşməsinə, sabitləşməsinə müsbət təsir etmişdir. Həmin dövrdə bu vahidlərdən necə istifadə olunduğunu, onların üzərində hansı poetik əməliyyatlar aparıldığını aydın müşahidə etmək üçün nümunələrə müraciət edək: *Hər enişə bir yoxuşdur, bir yoxuşa bir eniş* [K, s. 32], *Bir məsəldür kim, irir divanəyə dağ üstə dağ* [K, s. 36], *Quru bir adü sandur* [ŞGR, s. 291], *Bir eşit, bir görü bir söylə, bir bil* [ŞGR, s. 292], *Nə salırsan quru yerə başını* [ŞGR, s. 297], *Ki bal deyəninin ağzı bal olmaz* [ŞGR, s. 297], *Tavuş yumurdasından toğmaz ördək, Nə diksən, anı bitirir çəgirdəgi* [ŞGR, s. 263], *Tolaşıq yollara düşdü tolaşdı* [ŞGR, s. 302], *Hər yetən başına daş ilə dögər anın için* [K, s. 71], *Başun kəsilməstün dərən, dilin kəs* [SİG, s. 551], *Əgri yolə düşübən doğru yol ilə getməz* [SİG, s. 546], *Karvan qorxulu yerdə səs çıxarmaz söyləşüb* [SİG, s. 351], *Ki yaz bir çiçəklə yazlamaz*

heç [DÖR, s.216], *Sahub əgri yolu, toğru yola get* [DÖR, s. 216], *Tolu qaba su girməz necə qoysun* [DÖR, s. 213], *Yalanı boynuna daim ilandır* [DÖR, s. 212], *Nə ikən yumşaq ol kim basılan, Nə ikən yavuz ol kim, asılan* [DÖR, s. 169], *Aldananım hər Kinin sözüne, SİGdürənim elləri kəndüzünə* [DÖR, s. 236], *Bir qapu bağlarsa, açar bir dəxi* [XYZ, s. 71], *Gəribəm, ey həbibim, almə ahum, Qalır boynundə ölürsəm günahım* [XF, s. 245], *Ki görər nə olsa başda yazı* [XF, s. 225], *Yüzünə düşmənin SİGdüdügün nə?* [XF, s. 183], *Məsəldir gözə yox zindan demişlər* [XF, 179] və s.

Nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar, bu heç də hamısı demək deyil, XV əsr yazılı abidələrinin dilində müxtəlif mövzuları əhatə edən, seçilmiş hikmətli deyimlərin müəyyən bir hissəsidir. Müasir dövr səsləşmələrlə yanaşı, fərqli cəhətlərə də az və ya çox dərəcədə təsadüf olunur. Maraqlı üçün bəzi faktlara müraciət edək. Məsələn, müasir dilimizdə “*bir gül ilə bahar olmaz*” atalar sözü həmin dövrdə “*yaz bir çiçəklə yazlamaz*”; “*bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz*” və “*yerin qulağı vardır*” atalar sözləri olduğu kimi “*bir əldə iki qarpuz tutmaq olmaz*”, “*yerin qulağı vardır ahəstə söylə sözün*”; “*ağrımayan başa dəsmal bağlamazlar*” atalar sözü “*ağrımaz barmağa əski sarə bilməm*”; “*özü yıxılan ağlamaz*” atalar sözü “*ağlamaz özü düşən*”; “*qurunun yanında yaş da yanar*”, yaxud “*qurunun oduna yaş da yanar*” atalar sözünün “*yanar quru, yananda dəxi yaş*”; “*Allah bir qapını bağlayanda digərini açar*” atalar sözünün “*bir qapu bağlarsa, açar bir dəxi*”; “*nə əkərsən, onu bişərsən*” atalar sözü “*əkdiğini biş deyir*”; “*halva halva deməklə ağır şirin olmaz*” atalar sözü “*bal deyəninin ağzı bal olmaz*”; “*Elə et ki, nə şiş yansın, nə kabab*” atalar sözü “*həm kababi göydürür bu atəşü həm şişni*”; “*məzlumun ahını alma, ahəstə-ahəstə çıxar*” xalq deyimi “*Gəribəm, ey həbibim, almə ahum, Qalır boynundə ölürsəm günahım*” və digər nümunələrdə nisbətən forma müxtəlifliyi müşahidə olunsa da, məzmun yaxınlığı və paraleliyi ilə semantik sabitliyini qorumuşdur. Beləliklə, XV əsrdə ədəbi-bədii dilimizdə canlı xalq dili xəzinəsindən olan atalar sözlərinə, nəsihətamiz ifadələrə, zərb-məsəllərə daha çox üstünlük verilir, xalqın qismən anladığı dildə yazmağa cəhd edilir, həm də əsas səbəbi ədəbi dilin ümumxalq dilinə daha çox yaxın olmasında, çulğalaşmasında axtarmaq lazımdır.

b) Ədəbi dilimizin tarixində klassik üslubda yazan şairlər öz ana dilinin norma (leksik-semantik, qrammatik) və üslub sistemindəki daxili qanunauyğunluqla möhkəmlənən cəhətlərə əsaslanaraq xalqi istiqaməti yaradıcılıqları boyu mühafizə edir, ədəbi-bədii dilin inKafında milli mövqelərini axıra kimi həyata keçirirlər. Hər hansı bir frazeoloji ifadələrdə söz kütləsinin azlığına baxmayaraq, onların düşündürücü və məna dolğunluğunun heyətləndirici olması, “*bir çoxunda elliptik təfəkkür ruhunun hakim olması*” [3, s. 104] ədəblərin ürəyincə olmuş, bu imkanlardan geniş istifadə etmişlər. Bunu XV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyası üzərində araşdırmalar zamanı seçilən nümunələrdəki idiomlarının ruhundakı xalqın davranışı, səmimiyyəti, ruhu, məntiqi bir daha göstərir. Məsələn, Kişvərinin dilində “*Hər xanda kim, dəhanun üçün püstə söz demiş, Qatlanmayıb mən ağzına daş ilə çalmışam*” [K, s. 58] beytində hər yerdə şirin söz söyləyən, xoş-əhval ruhiyyə yaradan, könülləri xoş edən bir kəsin inandırıcı təsvirindəki məzmunca məcazilik yüksək dərəcədə hiss olunmur. Lakin bu şirinliyə dözməyən digər şəxsin təsviri ikinci misradakı “*ağzına daş ilə çalmaq*” ifadəsi ilə şair yaradıcılığının bədii-məntiqi səbəbi kimi nəzərə çarpır, həm də bu beytdə, əsasən, səsinə kəsmək, danışmağa qoymamaq mənasının dominantı kimi çıxış edir. Yaxud, Gülşənin dilində “*Ey gözəllər səhi, gəl kim, görəsim gəldi səni, Dilərəm çün son nəfəsdə yüzünü görüb, verəm canı*” [SİG, II, s. 1010] beytində aşiq üçün sevgilisinin gəlişi, onu görmək istəyi ürəkdən gələn bir gözləntidə mövcud vəziyyətdə realılıqla inandırıcı əks olunur, ikinci misradakı “*son nəfəsdə üzünü görmək*”, “*can vermək*” ifadələrində gözəlin və aşiqin obrazı şair yaradıcılığında məcazlaşmaya zəmin yaradır. Beytdə yardım istəmək, imdad etmək, həsrətdə qalmaq, dərd çəkmək mənaları dominat olsa da, bədii-məntiqi nəticəni sonda tək nəzərə çarpan “*can vermək*” frazemini ifadə edir. Göründüyü kimi, “*frazeoloji vahidlərin semantik bütövlüyü əslində onun qrammatik sərbəstliyini də əlindən alır və bu zaman həmin vahid qrammatik daşlaşmaya məruz qalır*” [8, s. 156], semantik monolitlik, məna bütövlüyü qorunur, leksikləşmə prosesi baş verir.

c) XV əsr ədəbi dilimizin frazemlərinin semantik-üslubi özünəməxsusluğu göstərən əsas cəhətlərdən biri frazeoloji birləşmələrin konkretləşdirilməsi, yəni konkret vəziyyətə və şəraitə uyğun işlədilməsidir. Belə ki, ədəbi dildə frazeoloji vahidlərin qrammatik birləşmələri kimi tam hüquqla dərkinin başlıca səbəbi yazılı abidələrin dilində eyni sözün həqiqi və məcazi mənalarının çox vaxt paraleliyidir. Bu zaman söz kontekstə həqiqi mənası ilə daxil olub məcazlaşa bilər, yaxud əksinə, idiomlar məcazilikdən həqiqiyə doğru istiqamətlənir. Bir sözün mənasına uyğun olaraq bir neçə sözün qruplaşması, mənaca neytrallaşması hadisəsi nəticəsində yaranan dil faktları (idiomlar) məcazlaşmaya xidmət etsə də, onların dildə necə və hansı məqsədlə yarandığını, bədii-tarixi, estetik funksiyasını izah edir, təfəkkürdə təkamülü izləyir, mövcud vəziyyətlə əlaqələndirir.

Göründüyü kimi, sərbəst söz birləşmələrinin sabitləşməsi mərhələsində bəzi komponentlər ilkin formadakı məna bağlılığını saxlamaqla yeni əmələ gələn frazeologizmin daxili formasında qorumuş olur, lakin daxili forma sonrakı mərhələlərdə tədricən itərək yeni məna əmələ gətirən semantik bütövə - hazır şəkildə mövcud olan sabit dil vahidinə çevrilir. R.N.Popovun fikrincə, “*frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi əvvəllər sərbəst olmuş söz birləşmələrinin semantik quruluşunun dəyişməsi deməkdir. Bu zaman leksemlərin əvvəlki mənaları ölür və yaranan frazeoloji vahidin yeni mənasında əriyir*” [11, s. 73] Sözsüz ki, “*frazeoloji vahidin komponentlərinin “semantik boşalmaları”, öz mənalarından məhrum olmaları heç də onların məzmunuz, “quru” ibarət olduğunu deməyə əsas vermir*” [8, s. 124]. Yeni qazanan semantik yük frazeoloji birləşmənin bütövlükdə daşdığı məna ilə ya tam üst-üstə düşür, ya da çox yaxın olur.

Nəticə. Bu dövrün yazılı abidələri əsas verir ki, onların dilinin semantik-üslubi şəkildə araşdırılması ancaq bədii dilin təhlil edilməsi, öyrənilməsi kimi dəyərləndirilməsin, həm də yüksək ədəbi pilləyə ucalmış ümumxalq dilinə aid hissələrin, fikirlərin əks olunmasına xidmət edən, canlı danışq dilinin dərinliyindən ədəbi dilin zirvəsinə ucalan, canlı təbəqənin bütün imkanlarını açaraq obrazlı sistemin ölməyinə çevrilən vasitələr kimi qəbul edilsin. Dilimizin inkişaf tarixində, xüsusən XV əsr

ədəbi dilimizdə klassik üslubda frazemlərə xüsusi əhəmiyyət verilməsi həmin dövrün canlı xalq dilinin ədəbi dil çərçivəsində bədiiləşməsinə, ədəbi dilinin isə xələqləşməsinə güclü təkan vermişdir.

İXTİSARLAR

CH – Cahanşah Həqiqi. Şeirələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 152 s.

DÖR – Musayeva A. Dədə Ömər Rövşani əlyazmaları üzərində araşdırmalar. I c., Bakı: Nurlan, 2003, 476 s.

ƏT – Nəğisoylu M. Əhməd Təbrizi və “Əsrnamə” tərcüməsi [tekstoloji-filoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası]. Bakı: Nurlan, 2012.

ƏH – Paşalı Aida. Əfşahəddin Hidayət və “Divan”ı. Bakı: Nurlan, 2011.

K – Kişvəri. Əsərləri, Bakı: Yazıçı, 1984.

KTD – Kişvəri. Türk Divanı (Avtoqraf nüsxə). Bakı: Nurlan, 2010, 50 s.

ŞGR – Nəğisoylu M. Şirazin “Gülşəni-raz” tərcüməsi (filoloji-tekstoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 377 s.

Ş/G – Musabəyli A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk divanı, II cild, Bakı: Elm və təhsil, 2012, 611 s.

XF – Musabəyli A. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqənamə”si, Bakı: Nurlan, 2010, 380s.

XYTZ – Xətai Təbrizi “Yusif və Züleyxa” (elmi tənqidi mətni və transfoneliterasiyası). Bakı: Nurlan, 2004, 298 s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva Q.A. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi. Bakı: Elm və Təhsil, 2019, 384s.
2. Abdullayeva X.A. XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilində ərəb mənşəli sözlərin cəmlənməsi (Q.Bürhanəddinin dili əsasında) / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri (Ümummilli lider Heydər Əliyevin 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları (05-07 may, Bakı). Bakı: Mütərcim, 2015, s.18-22.
3. Əlizadə S. Füzulinin dilində frazeologiyanın mövqeyi və əhəmiyyəti. Füzulinin dili, Bakı: Elm, 1997, 254 s.
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 245 s.
5. Məhərrəmov R. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası, Bakı: Nurlan, 2007, 324 s.
6. Mehdiyeva S.H. Füzulinin dilində frazeoloji ifadələr. Füzulinin dili (Məqalələr). Bakı: Elm, 1997, s.122.
7. Mehdiyeva S. H. Bayatdan dastana. Bakı: Elm, 2010, 279 s. s.143
8. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild, Bakı: Nurlan, 2009, 220 s.
9. Murtuzayev S.N. M.F. Axundov komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri (frazeoloji material əsasında). Bakı: Azəməşr, 1962, 114 s.
10. Житенева Л.И. Фразеологизмы – средство газетной выразительности. «Русская речь», 1984, № 5, с.69-72
11. Попов Р.Н. О формировании целостного значения в структуре фразеологических единиц. – Тезисы докладов республиканской научной конференции на тему: «Актуальные проблемы лексикологии и фразеологии». Баку, 1976, с.71-73.

Key words: literary language, XV century, phraseologism, structural-semantic, stylistic possibility

Ключевые слова: литературный язык, XV век, фразеологизм, структурно-семантика, стилистическая возможность

Structural-semantic features of phraseologisms in the Azerbaijani literary language of the 15th century Summary

The lexical-semantic and grammatical features of phraseology in the Azerbaijan literary language of the 15th century were analyzed and a number of features arising from the individual language style in the language of the written monuments of that period were drawn into consideration in this article.

It was characterized as a risk to coincide the written literary language to the material and moral calorit of the living folk spoken language, preserving the stability of the mood and content of the phrases that are brought to the literary language in a fragmentary form in the language of the written monuments. In the samples of the literary and artistic language of that period, the rebirth of idioms by treating them as an indicator of stability from the vernacular, as well as gaining stylistic possibilities as a product of artistic thinking have been attracted to attention.

Структурно-семантические особенности фразеологизмов Азербайджанского литературного языка XV века Резюме

В статье проанализированы лексико-семантические и грамматические особенности фразеологии азербайджанского литературного языка XV века и учтен ряд особенностей, возникающих из индивидуального языкового стиля в языке письменных памятников этого периода.

Он характеризовался как риск приравнять письменную литературную речь к материально-нравственному калорию живой народной разговорной речи, сохранив в языке устойчивость настроения и содержания словосочетаний, привнесенных в литературный язык в фрагментарной форме. В образцах литературно-художественного языка этого периода обращается внимание на возрождение фразеологизмов путем трактовки их как показателя устойчивости от просторечия, а также обретение стилистических возможностей как продукта художественного мышления.

Rəyçi: f.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva. Nəsimi adına Dilşilik İnstitutunun baş elmi işçisi

Ruqiyyə Karakoç Əbdul²¹

²¹ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı. Raghayeva@mail.ru